

Az intézmények, a bizonytalanság és a verseny fogalmi összefüggései

Csorba László¹

Az, hogy az intézmények csökkentik a szereplői bizonytalanságot, közismert megállapítása az intézményi közgazdaságtannak. Egy adott cselekvési helyzet vonatkozásában a szereplők tevékenységét összehangoló intézmények – például a kartell – kisebb szereplői bizonytalanságot eredményeznek, mint a versenyt megengedők. Az intézményrendszer folyamatos megújulásához azonban – a koordinációs mechanizmusok megfelelő működésén túl – kiterjedt és folyamatos szereplői releváns innováció is szükséges. A szükséges intézményi innovációkat azonban nagy valószínűséggel csak a verseny, s a minél kiterjedtebb verseny képes feltárni, létrehozni. Tehát a szereplőknek a verseny révén növekvő bizonytalanságot kell vállalniuk ahhoz, hogy összes egyedi szereplői bizonytalanságuk az intézményrendszer megfelelő megújítása révén mégis csökkenhessen.

Kulcsszavak: intézmények, bizonytalanság, verseny, szükségesség, innováció

1. Bevezetés

Ma már nem vitás, hogy az intézményi környezet döntő jelentőségű a gazdasági szereplő számára. Erőfeszítéseinek eredményessége jelentős mértékben azon múlik, hogy a közössége milyen intézményrendszert hozott létre, milyen módon működteti azt, s milyen módon képes a kor változó körülményeinek, igényeinek megfelelően átalakítani az egyes intézményeket.

A jelen intézményi közgazdaságtana az intézményeket a középpontba helyezve kívánja a közgazdasági jelenségeket elemezni, miközben a neoklasszikus közgazdaságtan fogalmi rendszer meghatározó elemeit, elméleteit is tiszteletben tartja.

Különös figyelmet kap az, hogy az intézmények miként segíthetik elő a gazdasági szereplő alkalmazkodását a folyamatosan változó körülményekhez, másrészt a változó intézmények miként segíthetik elő, inspirálhatják, vagy akár akadályozhatják a gazdasági szereplők innovációs tevékenységét, s fordítva: az innovációk miként hatnak az intézményrendszerre.

¹ Csorba László, adjunktus, Eszterházy Károly Főiskola, Gazdaságtudományi Intézet (Eger). Doktorjelölt, Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Doktori Iskola (Debrecen).

A szerző köszönetet mond anonim lektorának az értő és konstruktív útmutatásokért, témavezetőjének Dr. Kapás Juditnak az inspirációért.

E tanulmány – bevezetést követő – második részében az intézmények főbb osztályozási megközelítéseinek bemutatása történik, különös tekintettel arra, amely az intézmények besorolását, egymásba való átalakulását a gazdasági szereplők egyedi célmegvalósítási eredményessége és bizonytalansága szerint mutatja be.

A harmadik részében a bizonytalanság fogalma kerül körüljárásra, azzal a nem titkolt céllal, hogy bemutatásra kerülhessen a szereplők által észlelt bizonytalanság meghatározó szerepe az intézményesülés folyamatában.

A negyedik részében eljutunk a verseny fogalmi megközelítéséhez, amely mint kiderül, nem is helyezkedik el olyan távol sem a bizonytalanság, sem az intézmények fogalmkörétől. Az ötödik részben ismertetem a címben szereplő paradoxon részleteit, s meggyőződhetünk róla, hogy az ellentmondás csupán látszólagos.

A hatodik részben az intézményi klasszifikáció új módja kerül bemutatásra a téma szempontjából, vagyis miért meghatározó a verseny jelenléte az intézményrendszer fennmaradása, stabilitása szempontjából.

2. Az intézmények és osztályozásuk főbb megközelítései

Az intézmény fogalmának meghatározás során már a korai szerzőktől fogva lényegében egységes volt a felfogás abban a tekintetben, hogy az intézmények milyen módon fogják keretbe az érintett szereplők életét, gazdálkodását, interakcióit. Már Gustav Schmoller (1900) is egyfajta megegyezést ért intézmények alatt, amely sikeresen elérte saját fennmaradását, fejlődését, s átöröklődött. Ezen intézmények nem akadályok, hanem keretek, melyek között szabad egyéni játékterek alakulnak ki. Gustav Schmoller három szintre osztja az intézményeket: *erkölcs, szokások és jog*. A szokások a rutinok kialakulásából adódnak, melyeket az erkölcsi alapok fogtak keretbe. A szabályok a szokásokhoz kapcsolódnak, hogy azok fennmaradhassanak. Történelmileg a jog elkülönült a szokásoktól és az erkölctől, abban, hogy a szankció erejét is magában hordozza. Általában az erkölcs rugalmasabb, mint a szokások és a jog, mert az alkalmazkodás elsőként itt történik, utóbbiak kevésbé megengedőek.

Thorstein Veblen szerint (1899) az intézmények a múlt körülményeit, tapasztalatait magukba építve gyakorolnak hatást a jelen szereplői magatartására. Mivel az intézmények a múlt információinak egy sajátos sűrítvényei, így a jelen körülmények – melyek már mások, mint korábban voltak – között részben, vagy egészen elavultnak tekinthetők, folyamatos megújításukra van ezáltal szükség. Veblen professzor is három szintet különböztet meg, nála azonban az *ösztön* az első szint, melyekre az azokat kifejező, módosító mederbe terelő *szokások* épülnek², majd ezek hozzák létre a *formálisnak* tekintett intézményeket. Az intézmények beágyazódása

² Ehhez kapcsolódó konkrét történeti példával szolgál Kovács T. (2010) a Nagykovácsok intézményeit is elemző írásában.

annak az eredménye, hogy a kezdeti haladást – új intézmények létrejöttét – eredményező szorgalmakon később a lustaság és tehetetlenség kerekedik felül.

Carl Menger (1883) az intézményeket eredetük szerint csoportosította. A *pragmatikus* intézményeknél volt egy közös akarat, amely közvetlenül az intézmény létrehozására irányult. A *természetes* intézmények egy egyéni akarat eredményének általánossá válásával jönnek létre, önkéntes adaptáció révén.

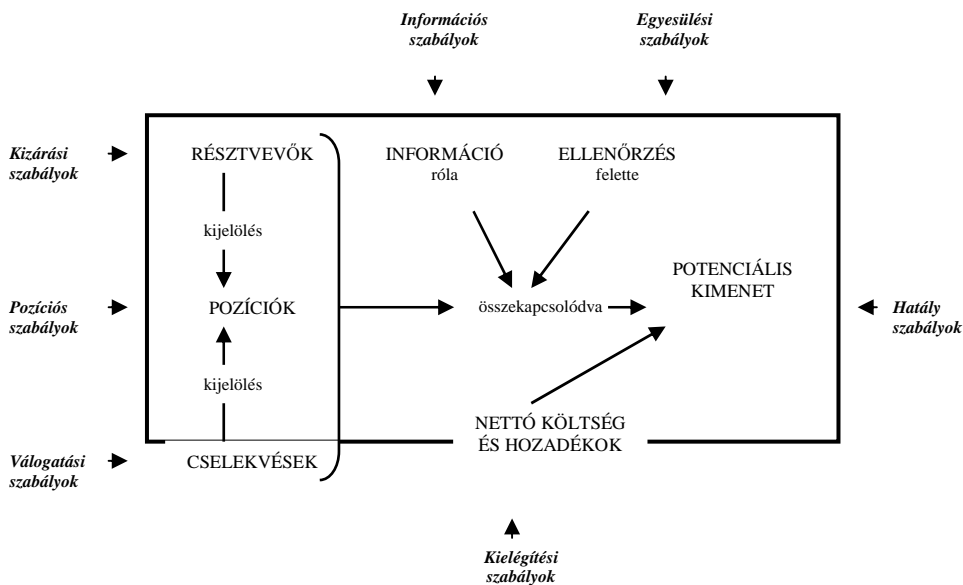
Az új intézményi közgazdaságtan képviselői közül Oliver Williamson (2000) a társadalmi elemzés – általa megadott – négy szintjéhez rendelt hozzá – a tradícióktól az erőforrás felhasználási kombinációkig – egyes intézménytípusokat. Így kialakult, hogy egyes intézménytípusok milyen időtáv alatt változhatnak meg érdemben, illetve, hogy a stabilabbnak tekintett intézmények milyen módon hatnak a rövidebb idő alatt megváltoztathatókra. A legalsó szinten a leginkább *beágyazódott informális* intézmények helyezkednek el. Ezek meghatározzák a második szint *formális* intézményeit, melyek a harmadik, a *kormányzási szint* szempontjából meghatározók. A negyedik szinten már folyamatos a *változás, változtatás* lehetősége, hiszen itt történik az intézményrendszer finomra hangolása a változó körülményekhez, célokhoz. Az egyes szintek visszacsatolás révén hatással vannak azokra, melyekre ráépültek. Kiemelendő azonban, hogy minél inkább alsóbb intézményi szinten mozgunk, tipikusan annál lassabban képesek az intézmények változásra, illetve annál nehezebb intézményi változást elérni. A beágyazottság legalsó szintjén ez akár több emberöltőnyi időt is igényelhet.

Douglas North (1991) alapvetően informális és formális intézményeket különböztet meg, mint amelyek rendszerbe fogják az emberi tevékenységeket, csökkentve ezzel a bizonytalanságot, illetve a tranzakciós költségeket. Az intézmények *játékszabályok*, a szervezetek és egyének a *játékosok*. Szerinte az intézmények nem szükségszerűen, vagy alig teremthetnek társadalmi hatások eredményeképp, inkább bizonyos érdekeknek való megfelelés szempontjából egy alku következményeként a legerősebb alkupozícióval rendelkező birtokosa hozza létre őket (North 1994). Szerinte az intézményi változás döntően a relatív árak megváltozásából ered, de jelentékeny szerepe lehet a preferenciák megváltozásának is (North 1991). A North által az intézményi változás oksági láncolataként bemutatott logikai sémája bár nem az intézmények osztályozása szempontjából jött létre, mégis elég plasztikusan tükrözi North elképzelését az intézmények egyes szintjeiről, azok kölcsönhatásáról (North 2005). Eszerint az alapot a *lelki modellek és ideológiák* (hiedelmek, hittek) képezik. Ez határozza meg a *politikai és gazdasági intézményhálózatot*, s ezáltal létrehoz bizonyos *ösztönzési struktúrákat*.

Elinor Ostrom az eddigi ismertetteknel komplexebb megközelítést tart szükségesnek, tekintve, hogy az egyes cselekvési helyzeteket jellemzően nem egy-egy intézmény szabályoz, hanem intézmények sora, másrészt a cselekvési helyzetek is egy komplexebb cselekvési lánc részeit képezik, s cselekvési stratégia eredményeképp kerülnek az egyén látómezejébe. Ostrom az intézményeket funkciójuk szerint csoportosítja (1. ábra) melyeket egyrészt *meghatározzák* a cselekvési helyzetet, *kivá-*

lasztják és pozícionálják az abban résztvevő egyént, bizonyos információ-hozzáférést biztosítanak részére, ellenőrzést gyakorolnak a cselekmény felett, meghatározott áldozatot megkövetelve, s hozadékot biztosítva. Az egyes intézményi típusok bármelyikében történő változás jelentékeny változást eredményez mind a cselekvési helyzet, mind az egyén számára. Ugyanakkor az egyén maga is hatással lehet az intézményekre, ezáltal mások tevékenységére is.

1. ábra A szabályok mint a cselekvési helyzet tényezőire közvetlenül ható exogén változók

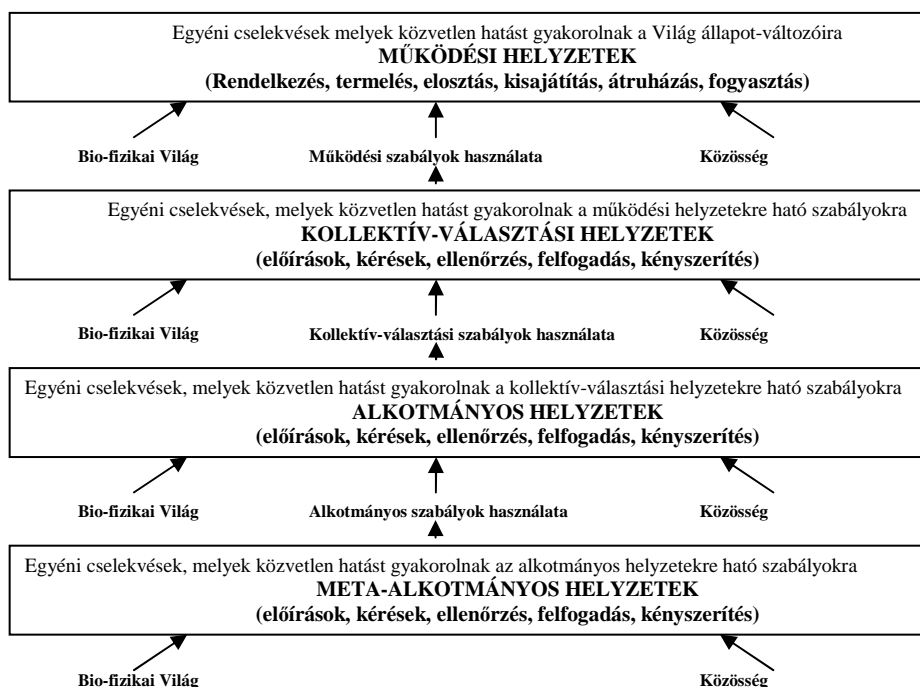
Forrás: Ostrom (2005, 189. o.)

Elinor Ostrom másképpen is osztályozza az intézményeket (1999). Ez is egyfajta funkcionális megosztás, azonban az egyes funkciók között hierarchia is létezik (2. ábra).

Az intézményrendszer egymásra épülő cselekvési helyzetekhez kapcsolódik, azokat szabályozza. A legalsóbb szint *meta-alkotmányos* cselekvési helyzeteket elsődlegesen a bio-fizikai világban való közösségi túlélés elemi igényei határozzák meg. A természeti kényszer, illetve a túlélés legegyszerűbb záloga, a közösség összetartása iránti igény határozza meg azokat a legalapvetőbb szabályokat, mely a fennmaradás élet-halálharcán túli, de még lényegi, azaz *alkotmányos cselekvési helyzetek*hez kapcsolódnak. A szabályok változatosak lehetnek: szigorú előírások – külső kényszerrel megtámogatva, vagy kérések, ajánlások – az elkötelezettségre alapozva, vagy ellenérték fejében történő szabályalkalmazásról (alkalmazás, „felfogadás”) is lehet szó, s szükségesek szabályok az ellenőrzésre is. Az alkotmányos helyzetek létrehoz-

zák a *kollektív-választási helyzetekre* vonatkozó szabályrendszert, míg a kollektív-választási helyzetek megteremtik a napi *működési helyzetekre* vonatkozó szabályokat. Valamennyi helyzetre a szabályokon túl természetesen lényegi hatása van a bio-fizikai világnak, s az azokban résztvevő egyének akaratának is. A mindennapi működési cselekvési helyzetekben folytatott tevékenység pedig a bio-fizikai világra, annak állapot-változóira gyakorol meghatározó befolyást, amely viszont minden cselekvési helyzetét lényegileg befolyásolja majd, különösen a meta-alkotmányos helyzeteket, hiszen a biológiai, fizikai fennmaradás, fajfenntartás biológiai, fizikai tényeken alapulnak.

2. ábra Az elemzés és a kimenetelek szintjei

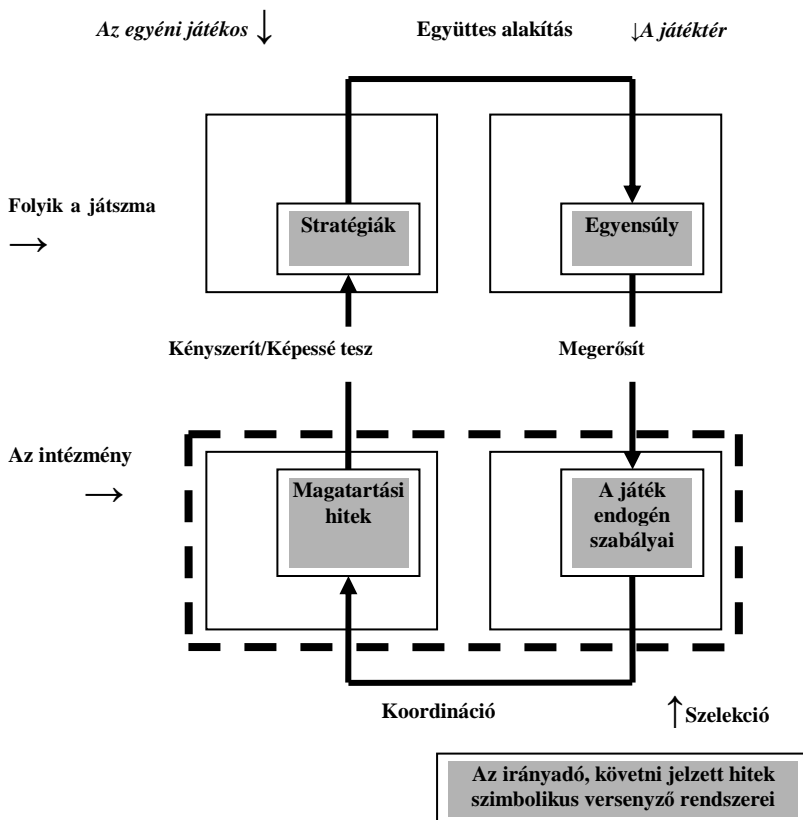

Forrás: Ostrom (1999, 60. o.)

Masahiko Aoki is az intézményrendszer lényegi tulajdonságának tartja a változékonyságát és komplexitását. Részben osztja North álláspontját, hogy az intézmények „játékszabályok”, de egyrészt a szervezeteket Aoki is az intézmények közé sorolja, másrészt nem fogadja el North azon álláspontját sem, hogy az intézmények „jogalkotás” révén jönnek jellemzően létre. Aoki az intézmények létrejöttét, változását az intézményt mint játékszabályt – az adott „játéktéren”, pl. kereskedelem – „használó” játékosok akaratából, stratégiáiból, célmegvalósítási eredményességéből, elégedettségéből vezeti le (2001, 1-15. o.). A játékelméleti módszertant alkal-

mazva rámutat, hogy a sorozatos ismételt játékok révén az aktuális szabályokkal elégedett szereplők, a játékosok megerősítik a szabályokat, stabilizálják az intézményt, egyfajta egyensúlyi állapotot teremtve ezzel. Más esetekben viszont kísérletet tesznek a szabályok módosítására, egészen addig, míg azok a kívánatos mértékben meg nem változnak, s ez a változás nem nyer megerősítést a szereplők részéről. Mindebben kiemelt jelentőséget kapnak a szereplők „magatartási hitei”. E szereplői belső hiteiket a játékosok az ismételt játékok során kinyilvánítják a többi játékos előtt, s így lehetőség nyílik Nash-egyensúly megvalósítására. Az egyensúlyi játékszabály válik intézménnyé tehát – endogén módon –, mintegy önmagába sűrítve a játékosok releváns információit. Az adott intézmény adott „játéktere” természetesen a szereplőkön, az ő magatartási hitén keresztül összefüggésben van más cselekvési helyzetekkel, s azok intézményeivel, így többé-kevésbé állandó mozgás, átrendezés folyik, a játékosok újra, meg újra megkísérlik megtalálni valamennyi szintén az egyensúlyi állapotot.

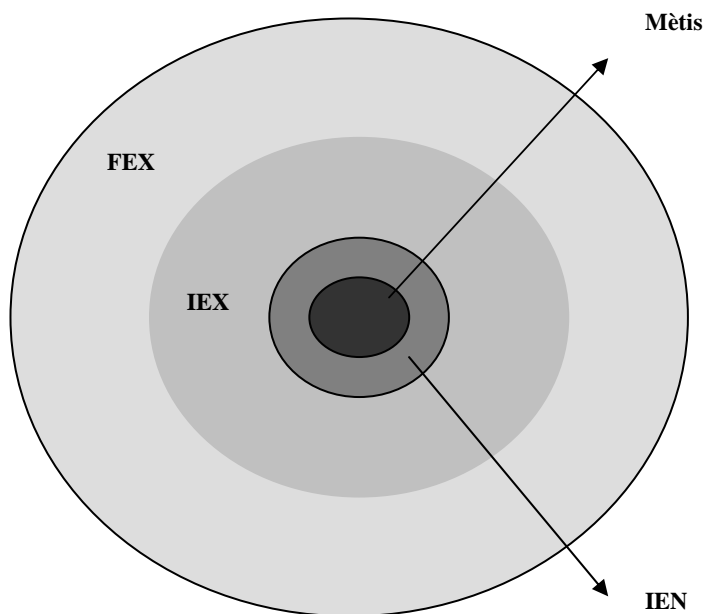
3. ábra Az intézmény mint a megosztott magatartási hitek összegeződése által formált egyensúly

Forrás: Aoki (2001, 12. o.) alapján saját szerkesztés

Peter Boettke és szerzőtársai (2008) négy csoportba osztják az intézményeket, melyek hierarchikusan rétegződnek egymásra, ugyanakkor az, hogy egyes intézmények képesek-e tartósan, a komplex intézményrendszer részeként szerepet játszani a közösség életében - azaz megtapadni az intézményi struktúrában – egyrészt függ attól, hogy melyik rétegben helyezkednek el, másrészt attól is, hogy a belsőbb rétegek mekkora tapadási felületet biztosítanak (4. ábra). E felosztás szerint az intézményi alap, a legbelső réteg, a *mag* (Metis). A mag a közösségnek azon informális intézményeit foglalja magában, melyek a williamsoni L1 szinten helyezkednek el, s alapjaiban, hosszú időre meghatározzák a közösség életét, életfelfogását, szemléletmódját. Ehhez kapcsolódnak az *endogén és természetes* módon létrejött közösségi intézmények (IEN). Minél komplexebb, nagyobb a mag intézményrendszere, annál inkább képesek létrejönni és megtapadni új IEN intézmények. Ugyanakkor minél komplexebb, nagyobb kiterjedésű lesz az IEN rétege, annál több kapcsolódási pontot ad, nagyobb felületet nyújt a következő rétegnek, ahová a north-i értelemben vett legerősebb alkupozícióval rendelkező – egyébként a közösség bizonyos szereplőiből álló - csoport *exogén* módon hoz létre intézményeket a közösség számára (IEX). A legkülső réteg is az előzőek szerint képes megtapadni, ide a külső szereplői csoportok, közösségek által létrehozott intézmények kerülnek besorolásra (FEX).

4. ábra Intézményi megtapadás

E modell elsődleges üzenete számunkra az, hogy minél inkább képes egy közösség önmaga létrehozni, működtetni, s saját maga folyamatosan endogén módon megújítani egy komplex intézményrendszert, annál inkább lehetségessé válik exogén intézményi megoldások átvétele, beépítése, alkalmazása.³ Kiterjedt és komplex intézményrendszer tartós endogén módon való működtetése nagy közösségi tudást feltételez. Ez a más közösségekhez képest nagy relatív tudás még nagyobbá válhat az exogén intézmény-fejlődési lehetőségek nagyobb arányú felhasználása révén.

3. A bizonytalanság

Douglas North szerint (1991, 18. o.) „az intézmények legfőbb szerepe abban áll, hogy csökkenti a bizonytalanságot, az emberi interakciókhoz stabil (bár nem szükségképpen hatékony) szerkezetet építve”. North bizonytalanság alatt azt érti, hogy a szereplő „nem tudja” megállapítani, hogy egy adott jövőbeni esemény bekövetkezésének mi a valószínűsége (1991, 211. o.). Amennyiben képes lenne ilyen valószínűség megállapítására, úgy képes lenne magát bebiztosítani az immár kockázatnak értelmezhető probléma vonatkozásában. Az emberi cselekedetek vonatkozásában a bizonytalanság forrása North szerint az, hogy hiányosak az egyes szereplők információi a többi érintett szereplő viselkedésére vonatkozóan, ráadásul sok cselekvési helyzet bonyolult környezetben, komplex interakció részeként áll fenn, jelentékeny számú egyedi jellemzőkkel (1991, 46-50. o.). A számtalan lehetséges cselekvési döntési kombinációt tartalmazó halmazt az intézmények lecsökkentik, leegyszerűsítik ezáltal a szereplő helyzetét. Elinor Ostrom hasonlóan foglal állást az intézmény bizonytalanságcsökkentő alapfunkciója, a bizonytalanság fogalma és eredete vonatkozásában (2005, 48-52. o.), s hivatkozik is Frank Knight meghatározó munkájára a bizonytalanság és kockázat meghatározása terén (Knight 1921.)

Frank Knight méltán híres munkájában (1921) a bizonytalanságot és a kockázatot alapvetően a tökéletes, vagy tökéletlen verseny, de mindenekelőtt a normál profitot meghaladó gazdasági profit szempontjából vette górcső alá. A versennyel, innovációval összefüggésben tehát a későbbiekben még hivatkozni fogunk rá. A világ Knight szerint alapvetően egy bizonytalan hely (III.VII.5.).⁴ Már a múltat, s a jelen sem vagyunk képesek maradéktalanul megismerni, így a jövő – amelyet tapasztalataink alapján próbálunk „elképzelné” –, nem határozható meg olyan pontossággal előre, amely kívánatos lenne jelenben hozandó, de jövőbeli cselekvéseinkre vonatkozó döntéseink során (III. VII.7-8.). Az ilyen módon valamilyen mértékben, de általában hibás döntések vonatkozásában a hiba alapvető oka az észlelés pontatlansá-

³ A más (nyugati) társadalmi-gazdasági-intézményi megoldások átvételének hazai társadalmi nehézségeiről ld. Kovács T. (2012) elemzéseit.

⁴ Frank Knight szigorú hierarchiában, pontokba szedve írta meg a teljes művet (Knight 1921). Kihasználom az ebből adódó pontos, könnyebben nyomon követhető hivatkozás lehetőségét.

gában van, vagyis, hogy nem vagyunk képesek teljes mértékben észlelni a számunkra fontos információkat. Döntéseink során hármias hasonlóság alapján próbáljuk ki-küszöbölni az észlelési hiányosságokat: hasonló dolgokat, az azokkal hasonló környezetben való hasonló tevékenységeket veszünk kiindulási alapul (III. VII.12.). Mivel azonban minden dolog, minden körülmény, s ezáltal minden tevékenység egyedi tényezőkombinációk megnyilvánulásai, így egyedileg a végtelen számságból szinte lehetetlen „precedenst” találnunk. Csoportokban, osztályokban szükséges gondolkodni, hiszen bizonyos – lényeges – szempontok szerint hasonló dolgok, környezet és tevékenységek csoportjait relatíve könnyebben beazonosítjuk, azokkal kapcsolatos információkhoz könnyebben hozzáférhetünk, különösen azért is, mert a csoportok száma véges (III.VII.13-15). Kiemelendő, hogy önmagunk megismerése, besorolása is ugyanolyan elengedhetetlen feladat, mint a világ megismerése, feltérképezése (III. VII.16.).

Frank Knight a jövőre vonatkozó információ háromféle típusát különbözteti meg. A *priori valószínűség* nem igényel hosszás előzetes megfigyelést, tapasztalatokat, hiszen ebben az esetben valamennyi változó, paraméter pontosan rendelkezésre áll a matematikai megoldáshoz. A többféle kimenet, azok megvalósulási valószínűségei egyértelműen meghatározhatók. Példaként a rulett, s más szó szerint szerencsejátékok hozhatók fel, ahol az eredményre sem a szereplői tudás, sem más véletlen környezeti elem nincs – elvileg – hatással (III. VII.25.). A *statisztikai valószínűség* már jelentékeny számú korábbi megfigyelést, tapasztalatot igényel, s itt rendkívül nagy jelentősége van a csoportképzés ismerveinek, a csoport – amibe mind a múltbéli, mind a jövőbeni dolgok, események egyaránt beletartoznak – adott, lényegesnek tekintet szempontok szerinti homogenitásának. A statisztikai valószínűség csak akkor adna megbízható előrejelzést a jövőre nézve, ha a csoporttagok valamennyi – nem csak az önkényesen lényegesnek tekintett ismervek – szerint teljesen azonosak, ami ritkán adatik meg (III.VII.28.). Amennyiben a csoport nem teljesen homogén, a statisztikai becslés valamilyen mértékben torzítottá válik. Minél kisebb a hasonlóság, annál kevésbé lehet a statisztikai valószínűségi eredményeket komolyan venni, azokra döntéseket alapozni (III.VII.30.). A *becslés* során nem vagyunk képesek sem priori sem statisztikai valószínűségeket megadni, egyszerűen hiányoznak bármelyikhez is a pontos észlelések. Vagyis nem vagyunk képesek valószínűséget hozzárendelni lehetséges jövőbeni kimenetekhez, gyakran a kimeneteket sem vagyunk képesek számba venni. Mindazonáltal ez az eset nem feltétlenül a – jelentékeny mértékű – külső információhiányt jelenti. A szereplő tudásával is problémák adódhatnak: saját eredményei helyállóságában nem egyformán bíznak az emberek (III.VII.38-41.). Ez a „belső” bizonytalanság, zavar leginkább a becslési valószínűségeknél fordul elő, de a másik két típus esetében is – kisebb mértékben – megjelenhet. Knight „igazi bizonytalanságnak” (III.VII.48.) a becslési valószínűség pontatlanságát tartotta, ennek tulajdonított nagy jelentőséget a verseny és a profit szempontjából.

John Maynard Keynes A Treatise on Probability (1921) című nagy hatású munkájában nem ad pontos szabatos meghatározást a bizonytalanságra nézve. Bi-

zonytalanság döntési helyzetekben merül fel, amikor nincs bizonyosság. Bizonyosságot a valódi tényadatok és elméleti tudásunk által szerezhethetünk. „Amennyiben tapasztalataink és tudásunk teljes lenne, úgy nem lenne szükségünk valószínűségekkel kalkulálni” (1921, 86. o.). Mivel azonban tapasztalataink korlátozottak, elméleti tudásunk is behatárolt, így nem tudunk maradéktalanul megalapozott döntést hozni. A bizonytalanság ugyanakkor nem a pontosan – tapasztalataink alapján, vagy matematikai módszerek révén kialakított „matematikai elvárásokként, elméleti alapon” – meghatározott valószínűségek hiányát jelentheti csupán. Sokkal inkább azt, hogy ezen meghatározott, kifejezhető valószínűségek helyessége tekintetében mindig marad egy végső bizonytalanság (1921, 238. o.). Nagyon bizonytalan helyzetekről akkor beszélhetünk, ha a jövő eseményeire vonatkozó előrejelzéseink megbízhatósága alacsony, ugyanakkor a nagyon bizonytalan helyzetek nem jelentenek egyúttal nagyon valószínűtlen helyzeteket is. (Keynes 2008, 133. o.) A bizonytalanság soha nem küszöbölhető ki teljesen, de mértéke a tapasztalatok bővülésével, esetenként intézményesülésével, az elméleti-matematikai tudás fejlődésével csökkenthető. Friedrich A. von Hayek is a bizonytalanság teljes kiküszöbölhetetlenségét vallja, ugyanakkor minimalizálását egy hatékony árrendszer működésével tartja elérhetőnek: „ha azt akarjuk, hogy a választás olyan bölcs legyen, amennyire csak emberileg lehetséges, a várt alternatív eredményeket értéküknek megfelelően kell megjelölnünk” (von Hayek 1995, 378. o.)

A Tjalling C. Koopmans szerint (1957, 147. o.) a bizonytalanság a társadalom gazdasági szervezetei számára a leglényegesebb probléma. Egész pontosan nem a bizonytalanság, azaz a „nem biztosság” általában, hanem a szereplők által észlelt, felismert bizonytalanság az, amely – egyebek mellett – meghatározó jelleggel befolyásolja az optimális szervezeti méret nagyságát is (148-149. o.). Koopmans professzor – bevallottan – nem formális modellel érzékeltetni kívánja a bizonytalanság okait, észlelését, jelentőségét a szereplői döntéshozatalban, a hozzá való alkalmazkodás szükségességét és következményeit. Kiindulásképpen egyszereplős a modell – Robinson Crusoe gazdasága – amelyben a szereplő szembesül azzal, hogy ugyan a jövő, s annak mennyiségi jellemzői bizonytalanok, de mindezekre – a külső környezet mellett – ő maga is hatással van múltbeli tevékenysége, jelenbeli döntése s ez alapján majd lefolytatni kívánt tevékenysége révén. A modell teljes tudatosságot – véletlenszerű cselekvések mellőzését – követeli meg az egyetlen szereplőtől, hogy az észlelt bizonytalanságot legalább a saját kiszámíthatatlan cselekedetei ne fokozzák (160-161. o.). A modell második fázisában már több szereplő van, akik párhuzamos döntései, az azok alapján történő jövőbeni cselekvésük egyrészt hatással van a környezet mennyiségi jellemzőire, másrészt pontosan ezen mennyiségi jellemzőkön keresztül a többi szereplőre is. Tjalling Koopmans maga is megkülönbözteti a kockázatot és a bizonytalanságot, olyan módon, hogy a kockázat bekövetkezésének legalább olyan mértékben pontosan megadható, amely ahhoz szükséges, hogy megállapíthatóak legyenek a szükséges tartalékok, s ezáltal valamilyen biztosítási konstrukcióval a kockázat – legalábbis annak negatív következményei – fedezhetőek. De a

világban vannak olyan tényezők – mint például a technológiai fejlődés – amelynek folyamata, hatásai előzetesen csak elfogadhatatlan pontossági mértékkel jelezhetők előre, így a következményekre biztosítási konstrukciókkal felkészülni nem igazán lehetséges (162. o.).

Koopmans professzor a bizonytalanság két válfaját különbözteti meg. Az általa fontosabbnak tartott *elsődleges bizonytalanság* forrása továbbra is az, hogy a természet jövőbeni állapota – a sorozatos „véletlenek” miatt – kiszámíthatatlan, csakúgy, mint a fogyasztók jövőbeni preferenciái. Ez utóbbi a Robinson Crusoe gazdaságban nem volt tényező, hiszen saját preferenciái tekintetében megfelelően tájékozott lehetett Robinson. A *másodlagos bizonytalanság* már nem a jövő előreláthatatlanságából adódik, hanem abból, hogy bizonyos, fontos információk beszerzésének költségei egyszerűen meghaladják az általuk elérhető haszon mértékét, így ezek nem állnak a szereplő rendelkezésére, amely következtében – ilyen értelemben – nem tökéletesen informáltan kell döntenie. E másodlagos bizonytalanság forrásai maguk a szereplők. Az ő párhuzamos beruházási, fejlesztési és egyéb – például fogyasztási – terveik, döntéseik legalábbis elvileg megismerhetőek lennének.⁵

Kenneth J. Arrow (1979, 151-152. o.) a bizonytalanság megfogalmazásakor szintén a valószínűségelméletet hívja segítségül. Az eszerinti világ állapota tartalmazza az input-javak induló készletét, illetve az ezek viszonylatában rendelkezésre álló valamennyi technológiai lehetőséget. A bizonytalanság abból fakad, hogy az adott technológiai lehetőségek a kívülálló szereplők számára kiszámíthatatlanul kapcsolódnak az induló inputállományokhoz, ezáltal előre nem pontosan meghatározható output-állományok fognak létrejönni. Ezen output-állományok egy része ugyanakkor a következő időszak input indulókészletét jelenti más gazdasági szereplők számára. Ilyesformán a szereplők kölcsönösen bizonytalanságban tartják egymást. Minden szereplő számára az lenne az optimális, ha a világ adott állapotának ismeretében a többiekénél hamarabb dönthetne termeléséről, ezáltal lényegileg mentesülve a többi szereplő okozta bizonytalanság alól (1979, 152. o.). A jövőbeni output-állományok mennyisége, minősége, s az azzal összefüggésben bekövetkező pénzkifizetések nagysága tekintetében bizonytalanok tehát a szereplők (1979, 341. 368. o.). Az időhorizontnak nagy szerepe van a bizonytalanságban, minél tágabb, annál inkább nő a bizonytalanság mértéke (367. o.). Ugyanakkor az előzőek alapján is egyértelmű, hogy a bizonytalanság mértéke többlet információ megszerzése révén csökkenhet. „Az információ valójában a bizonytalanságnak úgymond csupán a negatív mértéke” (1979, 369. o.). Arrow professzor nem tartja kizárólagosnak a piaci árak információs szerepét a bizonytalanságok csökkentése terén, még akkor sem, ha az árupiacok mellett számos további piac – például részvény, biztosítási – működik (1979, 370. o.). Fontosak a mennyiségi jelzések is – itt Arrow professzor Kornai Jánosra hivatkozik (1979, 371. o.) – de a „tökéletlen szerződések nyomán megjelenő

⁵ Mehrdad Vahabu (2004, 167. o.) megfogalmazása szerint itt a szereplők közötti megfelelő kommunikáció és együttműködés hiányáról beszélhetünk, ide tartozik az információk tudatos eltitkolása, torzítása is.

morális kockázat is (1979, 152-153. o.). Lényeges, hogy az információkkal együtt a jelzés kifejezést is használja Kenneth Arrow (1979, 370-371. o.) A jelzés is egyfajta információ, de nem mennyiségi, minőségi adat, hanem éppen ezekre mértékére utaló értesülés. Bármely gazdasági szereplő „mindig jobb helyzetbe kerülhet, ha döntését egy jelzésre alapozza, feltéve, hogy a jelzés és a gazdasági változók eloszlása nem független” (1979, 372. o.). Arrow professzor kiemeli, hogy mind a jelzések kibocsátása, mind a hozzájuk való férés erőfeszítést igényel a szereplők részéről (1979, 372. és 374. o.). „Az alapkérdés az, hogyan a legcélszerűbb, a már elfogadott és megértett etikai és hatalmi viszonyokhoz és stabilitásuk feltételeihez kapcsolódó jelzéseket kibocsátani. Ez a jelzések észlelésének és a kölcsönös önérdék valóságának valamiféle kombinációjától függ (1979, 380. o.).

George A. Akerlof továbbfejlesztette és kimunkálta Arrow professzor árrendszereken kívüli jelzésre vonatkozó munkáját, különös tekintettel a minőségre, amely – az aszimmetrikus információból adódó – vonatkozásában fennálló bizonytalanságot egyfajta jelzés segítségével lehetséges csökkenteni. E munkásságáért Akerlof professzor később Nobel-díjban részesült. A roncsautó-piac modelljéről szóló híres tanulmányában (1970) Akerlof professzor olyan konkrét piaci problémák megoldásához kívánt megoldási lehetőséget nyújtani, amelyek a munkaerő-, vagy a pénzpiacokon az egyes szereplők, javak és szolgáltatások minőségeinek megítélési bizonytalanságából erednek. E bizonytalanságra az adott piacok külön, egyedi intézményekkel reagálhatnak, melyek a bizonytalanság csökkentése szempontjából alapvető jelentőséggel bírnak (1970, 488. o.). Amennyiben ilyen intézmények létrejönnek, az olyan előnyt jelenthet az érintettek számára, amelyből mindenki – eladó, vevő – profitálhat, a piac fejlődhet. Ilyen intézmények hiányában – a rossz minőség javára történő kontraszelekció nyomán – a piac akár össze is omolhat (1970, 495. o.). George Akerlof intézményi példaként felhossa a garancia, az érettségi, szakvizsga, tanúsítvány, de a PhD. fokozat, vagy a Nobel-díj intézményeit is (1970, 499-500. o.).

John F. Nash a bizonytalanság fogalmát szintén knight-i értelemben használta, ugyanakkor a koopmans-i másodlagos bizonytalanság, vagyis a szereplők eltérő stratégiáik melletti korlátozott együttműködése foglalkoztatta. Rámutatott (1950, 48-49. o.), hogy anélkül is alakulhat ki egyensúly a szereplők tevékenysége tekintetében, hogy nem tudják függetleníteni magukat a többi szereplő magatartásától, azaz nem lesz domináns stratégiájuk. Kiemelt szerepet tulajdonított egyrészt a szereplők közötti interakció, azaz a „játékok” ismétlődése kérdésének, véges, vagy végtelen mivoltuknak, másrészt annak, hogy a szereplők együttműködésre kényszeríthetőek-e, vagy sem. Bebizonyította, hogy a nem kooperáló szereplők esetén csak akkor alakul ki a szereplőknek egy-egy stabil stratégiájuk, ha létezik Nash-egyensúly (Nash 1951, 286-295. o.). Ilyen egyensúly hiányában az egyik szereplő az ismételt játékokban mindig új stratégiát próbál alkalmazni, amely válaszlépésekre készíti a többi szereplőt, s e folyamat nem képes nyugvópontra jutni. Amennyiben a szereplők együttműködnek – mert létezik erre egy kényszerítő erő – úgy Nash-egyensúly hiányában is stabilizálódhat az egyes szereplők stratégiaválasztása, ehhez azonban

egyezségre szükséges jutniuk (Nash 1953, 128-140). Megjegyzendő, hogy amennyiben a szereplők új stratégiával állnak elő, úgy mindkét esetben létrejöhet Nash-egyensúly, s ezzel stabilizálódhatnak a szereplői stratégia-viszonyok, ehhez azonban vagy szereplői preferenciaváltozás és/vagy tudásnövekedés szükséges. Ilyen módon – nyilvánvalóan kisebb eséllyel – domináns stratégiák is létrejöhetnek, amelyek szintén stabillá teszik a szereplők közötti interakciókat.

4. A verseny⁶

Amikor Adam Smith a XVIII. század végén a versenyről írt, a közgazdaságtant megalapozó munkájában (Smith 1776), évszázadokra kijelölte a verseny, mint közgazdasági jelenség vizsgálatának logikai kereteit. Smith nem határozta meg pontosan, mi is a verseny, viszont annál több gondolatot szentelt annak, hogy bemutassa, miben nyilvánulhat meg a verseny, milyen hatásokat válthat ki a verseny, s milyen eredménnyel járhat. Érzékletesen bemutatta, hogy a piaci ár a verseny következtében határozódik meg, s minél több a résztvevő, annál kevésbé lesznek valószínűek a magasabb árak. A verseny fogalmát Smith is magától értődőnek vette. Nyilvánvalóan saját kora, saját környezetének – elsősorban a Brit Birodalomnak – gyakorlatából, tapasztalataiból, szokásaiból indult ki. A bizonyos kinyilvánított és hallgatólagos játékszabályok melletti verseny, az abban való részvétel minden résztvevő számára tisztességet jelentett, gyarapította azok felkészültségét, tapasztalatait, kibontakoztatta képességeiket, s a versenyben élen-állók leginkább, de majd valamennyi résztvevő valamilyen szempontból erősebbé, teljesebbé vált a verseny által, mint válhatott volna a nélkül. Az is nyilvánvaló, hogy mindenkinek és mindennek abban a versenyben érdemes részt vennie, ahol adottságai révén a lehető legkedvezőbb helyzetbe kerülhet, ahol a leginkább fejlődhet, ahol általa a legtöbb érték teremthető. E logika alapján határozta meg Smith azt az alapelvet, hogy – az egyes iparágakon belüli és közötti – verseny az, amely hatékony módon áramoltatni tudja az erőforrásokat.

A Smith-et követő közgazdász-nemzedékek vissza-visszatérően próbálták saját koruk viszonyai között igazolni, vagy cáfolni a verseny árakra gyakorolt hatását. Így például William T. Thornton (1869) a munkaerőpiac példáján keresztül próbálta megdönteni a smithi ármeghatározás elméletét.

A verseny fogalma meghatározásának hiányosságaira különösen a tökéletes verseny fogalmának pontos meghatározása irányában zajló törekvések hívták fel folyamatosan a figyelmet. A tökéletes verseny fogalma megalkotásának alapjait Augustin Cournot fektette le (1838). Célja az volt, hogy egy olyan versenytípust defini-

⁶ A verseny fogalomrendszerének igen széles irodalma van, ezek többsége azonban vagy a verseny meghatározott típusaival foglalkozik, vagy a verseny funkcióival, hatásaival. Terjedelmi korlátok miatt itt most csak olyan irodalmak kerülnek említésre, melyek a verseny általános fogalmával foglalkoznak, illetve témánkhoz kapcsolódva a verseny és a bizonytalanság, illetve tudás kapcsolatrendszeréhez nyújtanak érdemi hozzájárulást.

áljon, s ezáltal egy olyan modellt alkosson, ahol támadhatatlanul a verseny résztvevői határozzák meg – de nem célzatosan – a piaci árat, méghozzá úgy, hogy a verseny révén olyan árak alakuljanak ki az adott piacon, melyek révén a résztvevők csak normálprofitot realizálhatnak. E tökéletes verseny képezhetni majd viszonyítási alapját aztán bármely piac hatékonysági vizsgálatának, amennyiben a normálprofit piaci meglétét a hatékonyság fokmérőjének tekintjük. Cournot szerint amennyiben kellően nagyszámú résztvevője van egy versenynek – a piac mindkét oldalán –, egy adott résztvevő egyéni magatartása közvetlenül nem képes érzékelhető hatást kiváltani a piacon, s a normál profitot meghaladó profit a résztvevők egymás alá ígérese révén bizonyos idő alatt eltűnik a piacról.

F. Y. Edgeworth igyekezett precízebbé tenni a tökéletes verseny definícióját (1881). Elgondolása szerint a piaci résztvevők közötti szabad, igen nagyszámú, és ismételten megköthető, újratárgyalható szerződések léte is szükséges a tökéletesen versenyző piac fogalmának egyértelmű meghatározásához.

Ami számunkra a tökéletes verseny fogalmi körében figyelemreméltó, az J. B. Clark (1899) álláspontja, miszerint tökéletes verseny csak stacioner gazdaságban létezhet, a modern kor növekvő népessége, növekvő innovációja, a tőke nagyságának és a fogyasztói igények változásának ugrásszerű növekedése között nem.

Joseph Schumpeter egyenesen feleslegesnek nevezte a tökéletes verseny fogalma meghatározására tett erőfeszítéseket, hiszen álláspontja szerint nem a résztvevők számán, a piaci szerkezeten múlik kizárólagosan az, hogy az árak, a költségek hogyan alakulnak, milyen hatékony a tőkeallokáció (Schumpeter, 1942). Schumpeter felfogásában a vállalkozó szerepe meghatározó. A vállalkozó az, aki folyamatosan fessegeti a gazdasági működés korábbi kereteit, folyamatosan fenntartva és növelve a bizonytalanságot a gazdaságban.

Israel Kirzner (1973) vállalkozója hasonlóan kreatív elme, azonban az ő szerepe éppen a piaci egyensúlytalanságok, anomáliák, gazdasági-profit- és arbitrázslehetőségek felfedezése, feltérképezése, majd az arra adott válaszával éppen ezek megszüntetése. Vagyis itt a vállalkozó a bizonytalanságnak nem okozója, hanem éppen minimalizálója.

A gazdasági versenyt von Hayek (1995) egy olyan tények, eljárások, vagyis tudás és információ feltárására irányuló folyamatnak látja, amelyek megismerése a verseny nélkül nem vált volna lehetségessé, vagy az alkalmazásukhoz szükséges ismeretek maradtak volna rejtve. Kiemelendő, hogy ez a feltárás, felfedezés egyfajta próba eredménye lehet, amely a gazdasági szereplő adott erőforrás és technológiai feltételek valamilyen mértékű módosításával jön létre, egy, a gazdasági szereplő által megvalósítandónak meghatározott cél elérése érdekében. A próbát megelőzően a szereplő nem lehet biztos a próba sikerében, hiszen akkor nem tárna fel a próba számára sikeres teljesülése esetén új információkat maga, és releváns környezete számára. Sok próba sikeres, de sok sikertelen. Miután folyamatról beszélünk egyértelmű, hogy a gazdasági szereplő a saját és a többiek próbái után egyre több információval rendelkezik gazdasági tevékenysége tekintetében. Tehát egyrészt több, már

próbára tett cselekvési alternatívát tud összevetni, hogy egy kiválasztási mechanizmust követően közülük azokat alkalmazza éppen, amelyet saját céljainak elérése érdekében a legmegfelelőbbnek tart, másrészt a már próbára tett – sikeresnek, vagy sikertelennek bizonyult – alternatívákból új kombinációkat is létre hozhat, hogy újabb próbát hajtson végre.

A verseny egy egyensúlytalanságot okozó, nem szünetelő folyamat, amely szakadatlan küzdelmet jelent a gazdasági szereplők között a komparatív előnyök megszerzése iránt, amely forrása lesz a versenyelőnyök adta piaci pozíciónak, és ezáltal egy magasabb szintű pénzügyi teljesítménynek. A gazdasági szereplők tanulnak a verseny révén, az eredmények, az elért relatív pénzügyi teljesítményeket a piaci részesedések jelzik (Hunt–Morgan 1997).

Paul Heyne szerint (1991) a gazdasági verseny mozgatórugója a szűkösség. A szűkösség lehetetlenné teszi, hogy minden gazdasági szereplő egyszerre, de akár csak egy is teljes mértékben, minden korlátoktól mentesen megvalósíthassa az összes célkitűzéseit. A szűkösség megnyilvánulhat akár az erőforrások, akár a technológia, akár a kibocsátás keresleti oldaláról is.

Porter szerint (2006) a gazdasági versenyben a szereplők között – a többi környezeti elemen túl – egyfajta kölcsönös egymástól is való függés tapasztalható. A gazdasági szereplők hatással vannak egymás működésére. Ha nem is mindig közvetlenül, de érzékelik a többiek jelenlétét, tevékenységét, de különösen annak rájuk, az ő működésükre, tevékenységükre, céljaik elérésének nehézségi fokozatára gyakorolt hatását. E hatás pedig választ szül az érzékelő gazdasági szereplőnél, ami ugyancsak közvetlenül, vagy közvetve a verseny többi résztvevője számára is érzékelhetővé és megválaszolandóvá válik.

Frank Knight a szereplői függetlenség, szabad és korlátozásoktól mentes akarat mellett a tudásra helyezte a hangsúlyt. Tökéletes verseny csak ott létezhet, ahol nincs a szereplők közt egymás tevékenységéből fakadó bizonytalanság, így a bizonytalanságnak csak egy minimális foka létezik (1921, II. III. fejezet). Knight professzor a tökéletes verseny alapfeltételeit a következőképpen határozta meg: egyrészt legyen a szereplők között folyamatos, költségmentes és teljes kommunikáció, hogy mindenki rendelkezessen azon információkkal, amelyekkel más. Nincs szó tökéletes informáltságról, csak „tudásvágyról” és „intelligenciáról”. Másrészt folyamatosnak kell lennie a termelésnek a fogyasztásnak, s valamennyi szereplő az adott társadalomban a „normál létet” folytatja, egymástól függetlenül, a másikat alá nem vetve, illetve mind a munkaerő, mind a javak és erőforrások teljesen mobilak (II. III. 39-48.). A tökéletes verseny lényege tehát az, hogy minden szereplő mindent tudhat – tudásban és erőforrások tekintetében is –, amit a másik, így ha valamely szereplő például egy új termelési eljárás révén időlegesen gazdasági profitot realizál, az nagyon rövid időn belül eltűnik, hiszen a többi szereplő is képes ugyanerre. Gazdasági profit tartósan csak ott létezhet, ahol a többi szereplő nem tudja, nem képes saját stratégiájának némi módosításával megszüntetni a bizonytalanságot az adott piacon. E bizonytalanság az ilyen módon „állva maradók” bizonytalansága, nem pe-

dig a gazdasági profitot realizáló szereplőé (III. IX. fejezet). A piac – beleértve mind az eladókat, mind a vevőket – a nagyobb tudás, több együttműködés révén a tökéletes verseny, azaz a bizonytalanság minimalizálása irányába tendálna, ha nem lennének ezt megzavaró tényezők (I. I. 27.).

5. Bizonytalanságcsökkentő intézmények és bizonytalanságfokozó verseny egymás melletti léte

Mint láthattuk, még a neoklasszikus közgazdászok is elismerik, hogy világunk egy bizonytalan hely, tudásunk véges, s gyakran nem is megfelelő. Nem csak a természeti, környezeti folyamatok előrelátásának hiánya miatt, hanem jelentékeny mértékben a gazdasági szereplők párhuzamos magatartása miatt. Az intézményi közgazdaságtan képviselői szerint⁷ az egyes intézmények a szereplői bizonytalanságot csökkentik azzal, hogy kiszámíthatóbb kereteket adnak a szereplői tevékenységhez. John R. Commons megalkotta az *intézményi láthatatlan kéz* metaforáját, amely szerint a szereplők különösebb összehangoltság nélkül, egyszerűen napi gazdálkodásuk által idővel minden olyan intézményt létrehoznak, amely eredményesebb gazdálkodásukhoz szükséges (Commons 1934, 440-482. o). Ezzel összhangban van Masahiko Aoki endogén intézményi modelljével, ahol a szereplők lépésről-lépésre, számos tranzakción keresztül stabilizálnak bizonyos intézményi formákat. Lényeges, hogy sorozatos tranzakciónak szükséges megvalósulnia. A harmadik fejezet tanúsága szerint ilyenkor amennyiben a szereplők kellően képesek megismerni egymás stratégiáit, úgy lehetséges, hogy egyfajta Nash-egyensúlyi állapotként stabil állapot, stabil magatartási-cselekvési minta, egy intézmény jön létre, még akkor is, ha a szereplők között nincs együttműködési kötelezettség. Ha azonban van ilyen kötelezettség, úgy még nagyobb az esélye az intézmény ilyen módon történő létrejöttének. Mint azt a második fejezetben láthattuk, az intézmények tanulmányozása során pontosabb következtetések levonására lehetünk képesek, ha egy adott intézményt nem önálló egységként, hanem egy komplex intézményi rendszer részeként vizsgáljuk. E komplex intézményrendszer egy közösséghez kapcsolódik, s szinte az egész életét lefedi a szereplőknek. Az egyes intézményrendszerek eltérő módon ugyan, de valamilyen mértékben kényszerítik is tagjaikat az együttműködésre. Az egyes intézmények nem egyformán képlékenyek, valamelyik megváltoztatása, vagy stabilizálódása emberöltőket vehet igénybe, míg másoknál ez esetleg hetek alatt végbemeleg. Mindenesetre ameddig ez nem történik meg, addig az adott intézmény esetében a minimálisnál nagyobb bizonytalanság tapasztalható az érintett szereplők jelentékeny részénél. Ez a – nem tökéletes – verseny lehetőséget nyújt egyes szereplőknek valamilyen előny, tipikusan gazdasági profit realizálására, mint azt láthattuk – egyebek mellett – Frank Knight álláspontjában a negyedik fejezetben. Ezek a szereplők érdekeltek lehetnek ezen állapot fenntartásában. A tökéletes verseny sem tel-

⁷ Lásd 2. fejezetpontban.

jesen mentes a bizonytalanságtól abban a tekintetben sem, hogy időről-időre egy-egy újabb stratégiával jelentkező szereplő alkalmazkodásra kényszeríti a többieket. Mindazonáltal az intézményrendszerben nem csak többé-kevésbé tökéletlen versennyel van dolgunk. Vannak olyan intézmények, ahol nincs verseny, sőt a verseny kifejezetten korlátozásra is kerül. Azonban nyilvánvaló, hogy a versenyt támaszto intézmények aránya folyamatosan növekszik. Ennek magyarázata egyértelműnek tűnik Paul Heyne negyedik fejezetben olvasható verseny meghatározása alapján: folyamatosan növekvő népesség, növekvő igényei egyes csökkenő mennyiségű erőforrások mellett fokozzák a szűkösséget, így a szereplők nagyobb egyéni erőfeszítésére és felelősségére építő verseny képes csak megfelelő szintű szereplői célmegvalósítás elérésére.

Mindezek alapján azt a következtetést vonhatnánk le, hogy az egyre növekvő emberi tudás csak növekvő bizonytalanság révén képes a közösségek fennmaradását biztosítani az egyes intézményrendszereken keresztül. Hiszen ha nem is növekszik a szereplői versenyre építő intézmények száma az intézményrendszeren belül, a népességnövekedés, a növekvő fogyasztói igények az eddigi versenyt támaszto intézményeken keresztül is nagyobb bizonytalanságot eredményeznek a szereplők számára. Vagyis az egyes intézményrendszerek egyre kevésbé képesek alapfunkciójukat, nevezetesen a bizonytalanságcsökkentést betölteni. A helyzet azonban koránt sem ilyen egyértelmű.

A szereplők egy közösséghez való tartozással „csomagban” kapják a komplex intézményrendszert, amely egész életüket jelentékeny módon szabályozza. Egyes cselekvési helyzetek intézménye esetében lehet nagyon magas bizonytalanság, míg mások esetében nagyon alacsony, s ezek a cselekvési helyzetek közvetve, közvetlenül egymással összefüggnek, hatnak egymásra. Az adott szereplő teljes bizonytalanságát nyilvánvalóan nem egy kiragadott intézmény esetében tapasztalt bizonytalanság határozza meg, hanem valamennyi saját preferenciarendszerében szereplő cselekvési helyzet bizonytalansága az ott elfoglalt helyüknek megfelelő súllyal járul hozzá a szereplő teljes bizonytalansági mértékéhez. Az intézmények összefüggérendszerere eredményezheti, hogy egy intézmény bizonytalanságot növelő hatásán kívül lehetővé teszi más intézmények esetében a bizonytalanság csökkenését. A kérdés, hogy az ilyen módon nyert bizonytalanságcsökkenés mértéke a szereplő preferencia-rendszerén keresztül hogyan viszonyul a verseny révén vállalt bizonytalanságnövekedés mértékéhez.

6. A verseny helye és szerepe az intézményrendszerben

Az intézményrendszerben – mint azt a második fejezetben láthattuk – nem egyforma szerepet töltenek be az egyes intézmények, eleve nem egyformán fontosak a szereplők számára, nem egyforma létrejöttük, átalakításuk időigénye, nem egyformán hatnak rájuk közvetlenül a természeti, bio-fizikai folyamatok. Az alábbiakban egy

olyan osztályozási mód felhasználásával kívánom szemléltetni a verseny helyét és szerepét a komplex intézményrendszerben, amely a szereplők által észlelt szűkösség és bizonytalanságmértékeken alapul. Az intézmények ilyen osztályozása révén világosabbá válik a verseny szerepe az intézményrendszer fennmaradásában, stabilitásában, megújulásában. Másrészt valós, fennállt, vagy aktuális intézményrendszeri problémák gyökerei, illetve az is láthatóbbá válik reményeim szerint, hogy az informális intézmények stabilitása kifejezetten kétarcú szerepet játszik az intézményrendszer változási folyamataiban.

A bizonytalanság és a szűkösség mértékének csökkentésében betöltött szerepe szerint ötféle csoportba sorolhatók az intézmények⁸ (Csorba 2011). A Williamson-féle alapszint, amely lényegében megfelel az Ostrom-féle meta-alkotmányos és alkotmányos szinteknek itt most a *stratégiai célháló (alapintézmény)*⁹ csoport. Ez meghatározza azon alapvető cselekvési helyzeteket, ezek összefüggéseit, melyek a közösség tevékenységének a vázát jelentik. Ide tartozhatnak a közösségre jellemző vallási előírások, házassági, gyermekvállalási, oktatási, nevelési, életviteli, együttműködési, együttélési írásba foglalás nélkül is működő, élő szabályai csakúgy, mint egyes apáról-fiúra szálló tacit tudás részét képező gazdálkodási alapvetések, hagyományos iparágak, mesterségek. A közösség szereplői célrendszerének ez a magja, ez határozza meg a legfontosabb cselekvési helyzeteket, melyekhez a többi intézmény majd még többet, és szövevényesebben összefüggőt generál majd.

A szereplő input, illetve azt közép távtól lényegesen meghatározó output kibocsátási lehetőségeinek mértékét növelő, azaz az észlelt szűkösség mértékét csökkentő olyan intézményeket, ahol valamennyi szereplőnek létezik domináns stratégiája, *megoldás intézménynek* nevezem. Ebben az esetben a többi szereplő stratégiájának figyelembe vétele nélkül, sorozatosan ismételt játékok esetében is valamennyi szereplő képes a számára legkedvezőbb célmegvalósításra, méghozzá stratégiájának legkisebb menet közbeni módosítása nélkül. Az ilyen intézmények – mint elnevezésük is mutatja – a tudásban történt valamikori nagy előrelépés eredményeit hordozzák a közösség részére, mely anélkül oldotta a szűkösséget, hogy a bizonytalanságot – a sorozatosan, hosszan ismételt játékok nyomán akár más intézmények esetében is – növelte volna, sőt a szűkösség mértékének csökkentése révén a bizonytalanság mértéke is csökkenhetett az intézményesülésekor. Ilyen intézmény lehet a vetésforgó, háromnyomásos gazdálkodás, istállózó állattartás, halászháló, vaspapucsos eke, erdőégetéses legeltetés, kutakra alapozott öntözéses gazdálkodás, vagy akár a halottak elégetése, kóser étkezési szokások.

⁸ Az intézmények ezen klasszifikációja saját eredmény.

⁹ Schumpeter a vállalkozás mindenkori vonalkódjának a fennálló egyedi termelési tényező-output kombinációját tekintette. E kombináció is rövid- és középtávon egy stabil maggal rendelkezett, melyek a folyamatos kombinációváltások közepette is állandóak maradtak. Ez az analógia segít megérteni az intézményrendszer magját képező intézménykombináció felépülését, illetve szerepét is, az elnevezéssel legalábbis ez volt a célom.

Nem mindig sikerül az előzőek szerinti megoldás intézményeket létrehozni, hogy ne kelljen mások releváns stratégiáit figyelembe venni a szereplői stratégiaválasztás és megvalósítás során. Máskor sikerül, de az előző példákból kitűnően csak időlegesen maradhatnak fenn, mert többé-kevésbé hosszú idő alatt kiderül, mégsem tudnak tartós megoldást adni: vagy mert más intézmények esetében növelik a szűkösséget, bizonytalanságot, vagy mert már az adott cselekvési helyzet esetében is ezt teszik. Szerencsés esetben össze lehet hangolni a szereplők stratégiáit, létrejöhet egy Nash-egyensúlyon alapuló *összehangoló intézmény*, amely elfogadható megoldást ad a szűkösség és bizonytalanság mértékének csökkentése terén, igaz, több tudást, kommunikációt, információt, együttműködést igényel a szereplőktől. Ilyen intézmény lehet egy önkéntes mezőgazdasági szövetkezet, egy öntözési víztársulat, egy klasszikus faluközösség, vagy törzsi gazdálkodás, csapadékvíz-visszatartásos öntözéses gazdálkodás, de akár önszerveződő egyesület, vagy egy kartell is.

A tapasztalat szerint egy közösségnek egy cselekvési helyzet vonatkozásában vagy nem is sikerül az előző két típusú intézmény létrehozása, vagy idővel – például népesség növekedése, talaj kimerülése, környezet elszennyezése – nem lehet valamennyi szereplő stratégiáját összehangolni, nem jöhet létre Nash-egyensúly sem. Ha az együttműködést kényszerrel sem lehet megteremteni, akkor csak az öngondoskodás nagyobb egyéni felelősségére, a cselekvési alternatívák kibővítése melletti másféle együttműködés révén lehet a szűkösség mértékét csökkenteni, s a bizonytalanság növekedési mértékét a cselekvési helyzet vonatkozásában legalábbis megzabolázni. Ilyenkor a szereplői célmegvalósításnak általános feltételrendszere alakul ki. Itt már versenyről beszélünk, hiszen a szereplő kifejezetten ösztönözve van, vagy rá van kényszerítve új, s újabb stratégiák, termelési kombinációk keresésére, alkalmazására. Amennyiben a célmegvalósítási feltételrendszer – legalábbis elvileg – mindenki számára, de külön-külön teljesíthető erőforrás-tartalékaik fokozott igénybevétele mellett, akkor *rangsoroló intézményről* beszélhetünk. Ebben az esetben mindenki saját sikereinek kovácsa. Ilyen intézmény lehet a kapitalista magántulajdon, vagy a szocialista szövetkezetekhez kapcsolódó háztáji gazdálkodás, a hazai szocialista ipar utolsó szakaszában megjelenő gazdasági munkaközösség, az érettségi vizsga, nyelvvizsga.

Amennyiben olyan feltételrendszer szerint alakul a verseny, amely biztosan nem teljesíthető minden szereplő számára – még fokozott egyéni erőfeszítések ellenére sem – együttesen, *áthárító intézményről* beszélünk. Ebben az esetben már – de facto mindenképpen, esetleg de jure is – megengedett az, ami eddig nem, hogy a szereplők akár egymás rovására is megvalósíthassák céljaikat. Értelemszerűen itt már egyértelműen lesznek nyertesek és vesztesek a cselekvési helyzet vonatkozásában, mivel a kilátások nem kedvezőbbek egy zéró összegű játéknál. Egyértelmű, hogy ilyen módon még a nyertesek is relatíve bizonytalanabb helyzetbe kerülnek, hiszen még hiányosabbá válik a kommunikáció, együttműködés a felek között. Ilyen

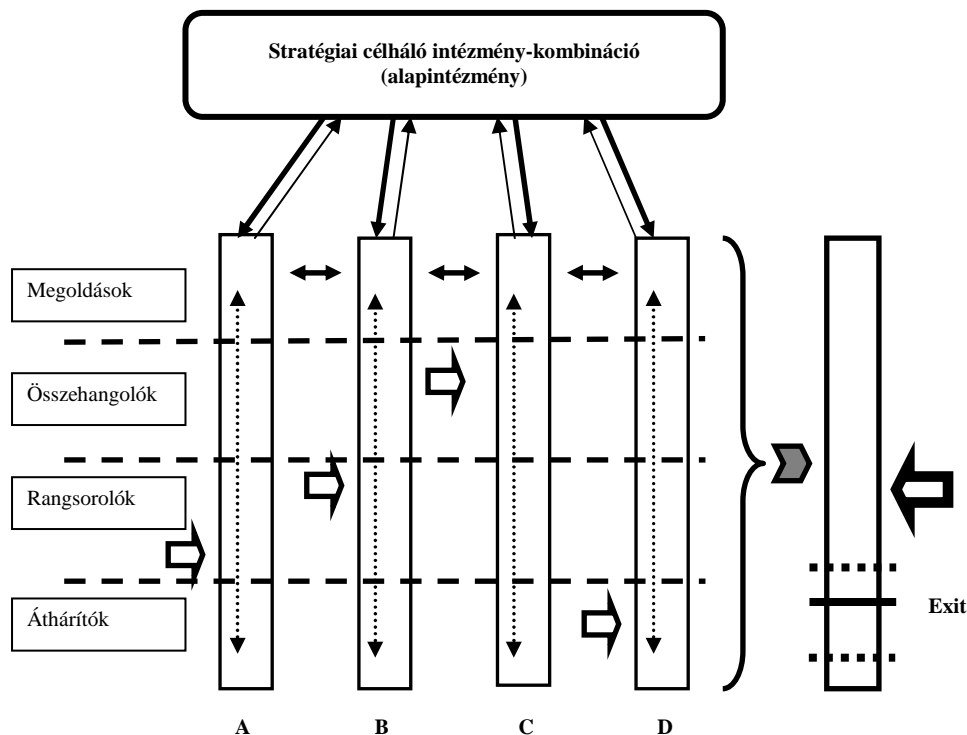
intézmények tipikusan a különféle modern adók¹⁰, a hazai bányászati, vadászati jog, az egyetemi felvételik, víztározókból, folyók felső szakaszából öntözés, de általában a korlátolt felelősség intézménye is, amely a kockázatot, annak következményeit szétteríti a közösség tagjai között.

Mindez azonban csak egy-egy cselekvési helyzetre vonatkozott. Ha a cselekvési helyzetek összességét, a komplex intézményrendszert vizsgáljuk a fenti klasszifikáció alapján, világosabb képet kaphatunk, vajon miért nem csak megoldás, összehangoló intézmények és esetleg rangsoroló intézmények vannak az intézményrendszerben, miért működik oly sok területen áthárító intézmény. Ahogy a negyedik fejezetben, Hayek professzor versenyfelfogásánál is láthattuk, a verseny lényege, hogy új információkat tár fel. Ezen információk, tudás nem áll meg az adott cselekvési helyzet intézményi határánál, más cselekvési helyzetek vonatkozásában is használható. Ugyanakkor a verseny, az új tudás révén esetlegesen előállt input, output, általában az anyagi bőség is hatással lehet más cselekvési helyzetek intézményi szabályozására. Az adott közösség szempontjából folyamatosan az kerül a szereplők által egyedileg „mérésre”, hogy vajon a verseny révén – gondoljunk csak a korlátolt felelősség intézményére – felvállalt többlet bizonytalanság révén más területeken csökkenthető-e legalább ilyen mértékben bizonytalanságuk. Amennyiben igen, úgy a szereplő, a közösség előnyösebb helyzetbe kerülhet – saját megítélése szerint.

Mint azt az 5. ábra mintapéldáján láthatjuk „A” cselekvési helyzet esetében áll fenn rangsoroló intézmény, miközben a „C” esetében összehangoló intézmény működik. Ha egy cselekvési helyzetnél a szűk keresztmetszetek okán változik az intézményi specifikáció, az a többi cselekvési helyzet intézményére is némi, akár jelentékeny hatást is gyakorolhat az előzőekben ismertetettek szerint, miután ezeknél relatív szűkösseget, vagy éppen bőséget eredményezett. Lehetséges, hogy „C” cselekvési helyzet intézménye pontosan azáltal lehet összehangoló típusú, hogy az „A” és „B” cselekvési helyzetekhez tartozó intézmények hatékonyságnövekedése, innovációi, a létrehozott többlettudás olyan, a korábbihoz képesti relatív bőséget eredményezett esetében, hogy immár lehetséges a szereplői célmegvalósítások olyan koordinációja, hogy valamennyi érintett szereplő képes lehet egyszerre és teljes mértékben céljait itt megvalósítani. Ugyanekkor az is elképzelhető, hogy a „D” jelű cselekvési helyzetnél azért kényszerültek áthárító intézményt alkalmazni, mert mondjuk az „A” cselekvési helyzet esetében fennálló versenyhelyzet egy „D” szempontjából lényegi input esetében olyan szűk keresztmetszetet hozott létre, amely mellett csak áthárító intézmény maradhat működőképes.

¹⁰ Az adott cselekvési helyzet – például munkajövedelem megszerzése – vonatkozásában az adóztatás során az adóztató egyértelműen a munkavállaló rovására valósítja meg céljait. Ha van is ellenszolgáltatás – adóknál ez nem szükségszerű – az más cselekvési helyzetek vonatkozásában valósul meg – például közvilágítás formájában – s kedvező esetben az összesített hatás kedvező lehet az adózó részére is összbizonytalansága csökkentése révén.

5. ábra A közösségi komplex intézményrendszer és a bizonytalanság

Forrás: saját szerkesztés

Az egyes cselekvési helyzetek természetesen nem azonos mértékben fontosak az adott gazdasági szereplő számára. A fontosabbak nagyobb súllyal esnek abban a tekintetben is latba, hogy milyen intézménytípusuk milyen mértékben növeli a szereplői bizonytalanság, az elszenvedni kénytelen kockázat mértékét. A szereplő elviselel áthárító intézményeket is, azonban lehetőleg minél kevesebb, és számára minél kevésbé fontos cselekvési helyzet vonatkozásában. Ezek elviselését ugyanakkor megkönnyíti, ha ennek révén más, fontosabb cselekvési helyzetekben képes rangsoroló, de különösen összehangoló és megoldás intézményeit fenntartani.

Amennyiben egy adott szereplő számára az áthárító, a rangsoroló intézmények száma, jelentősége vállalhatatlan, mivel bizonytalanságának mértékét elviselhetetlen szintre emelték, úgy a szereplő elhagyja a közösséget,¹¹ kivéve, ha képes az intézményrendszer változását olyan módon befolyásolni, mely kedvezőbbé teheti helyzetét. A csalás is ilyen intézményesítő potenciállal való élés.

¹¹ Erről bővebben lásd Hirschman (1995).

7. Konklúziók

A tapasztalatok, a gazdaságtörténet egyértelműen és nyilvánvalóan azt mutatja, hogy egyetlen közösség sem volt képes tartósan nélkülözni a verseny valamilyen formáját intézményrendszere vonatkozásában. A szereplői bizonytalanság szempontjából igen kedvező lenne, ha csak megoldás és összehangoló intézmények léteznének egy közösségben, ez azonban hosszabb távon – már csak a népességnövekedés, vagy a társadalom elöregedése miatt is – lehetetlen. Ha egy közösség minél többet meg kíván őrizni a megoldás és összehangoló intézményeiből, úgy bizonyos cselekvési helyzetek vonatkozásában fel kell vállalnia a versenyt, akár áthárító intézmények révén is, de kizárólag akkor, ha az ezek révén megnövekedett bizonytalanság révén alacsony bizonytalanságot eredményező intézményei fennmaradhatnak. A verseny akkor ér tehát a közösség szempontjából valamit, ha innovációkat hoz létre, melyek áldásos hatásukat az intézményrendszer más pontjain is kifejtik. Az intézményrendszer stabilitásának ára tehát, hogy jelentékeny részben a verseny instabilizálja. Az igazi tudás ezek összeegyeztethetősége, az arányok kialakítása terén szükséges. Ennek a középkorban iskolapéldája volt a Római Katolikus Egyház, amely a szerzetesrendek révén vállalta a bizonytalanság növekedését, de ezáltal képes volt az Egyház azon kívüli részében megőrizni korábbi intézményeit.

Nem szabad megfélemlenünk arról, hogy mind a négy fentebb ismertetett intézménytípus a sorozatosan, hosszan ismételt játékok révén folyamatos interakcióban van a taktikai célháló alapintézménnyel is: nem csak a taktikai célháló hat a többi intézményrendszerre, hanem ez fordítva is igaz, bár a hatás az előzőek szerint gyakran igen lassan jelentkezhet csak. Mindazonáltal az intézményrendszerre rendkívül erőteljes – akár pozitív – hatást is tud gyakorolni, ha jelentékeny változás történik a taktikai célhálón belül. A cselekvési helyzetek vázának átalakulása nagy lehetőséget jelenthet – a nagy veszély mellett – a közösség számára. Az új taktikai célháló viszont kezdetben még fokozottabban igényli a tudást, ami ha nem volt eddig a közösség birtokában, verseny révén szerezhető meg leggyorsabban. A verseny hangolja ezáltal finomra az új taktikai célhálóra épülő új intézményrendszert. Elég, csak ha az angol Dicsőséges Forradalomra, vagy a hazai 1867-es kiegyezésre gondolunk, amikor mindkét fél alapvető intézményeit adta fel a megegyezés, az új intézményi rend kialakítása reményében, melyet az elkövetkezendő évtizedekben a verseny intézményei révén sikerült működőképes komplex egészévé fejleszteni. Sajnálatos, hogy ezt követően a XX. században Magyarországon a szélsőséges áthárító intézmények kerültek fokozatosan túlsúlyba, egészen az 1968-as gazdasági reformokig.

Felhasznált irodalom

Akerlof, G. A. (1970): The Market for „Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 84, 3, pp. 488-500.

- Aoki, M. (2001): *Toward a Comparative Institutional Analysis*. MIT Press, Cambridge.
- Arrow, K. J. (1979): *Egyensúly és döntés – válogatott tanulmányok*. KJK, Budapest.
- Boettke, P – Coyne, C. – Leeson, P. (2008): Institutional Stickness and the New Development Economics. *American Journal of Economics and Sociology*, 67, 2.
- Clark, J. B. (1899): *The Distribution of Wealth*. Macmillian, London.
- Commons, J. R. (1934.): *Institutional Economics – Its Place in Political Economy*, 2, Transactions Publishers, New Brunswick-London.
- Cournot, A. (1838): *Researches into the Mathematical of the Theory of Wealth*. Macmillian, New York.
- Csorba L. (2011): Scarcity and Uncertainty Reduction by Institutions. *Competitio*, 10, 2, Debrecen.
- Edgeworth, F. Y. (1881): *Mathematical Psychics*. Kegan Paul, London.
- von Hayek, F. A. (1995): *Piac és szabadság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Heyne, P. (1991): *A gazdasági gondolkodás alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hirschman, O. A. (1995): *Kivonulás, tiltakozás, hűség*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hunt, S. D. – Morgan, R. M. (1997.): Resource advantage theory: a general theory of competition? *Journal of Marketing*, 61, 3, pp. 74-82.
- Keynes J. M. (1921): *A Treatise on Probability*. Macmillan and Co., London.
- Keynes J. M. (2008): *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Atlantic, New Delhi.
- Kirzner, I. (1973): *Competition and Entrepreneurship*. University of Chicago Press, Chicago.
- Knight, F. H. (1921): *Risk, Uncertainty, and Profit*. Houghton Mifflin, Boston.
- Koopmans, T. C. (1957): *Three Essays on The State of Economic Science*. McGraw-Hill, New York.
- Kovács T. (2010): Wie geht es weiter, Grosskumanien? In Ferencz Á. (szerk.): *Erdei Ferenc V. Tudományos Konferencia, II. kötet*. Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, pp. 763-767. (ISBN 978-963-7294-75-4)
- Kovács T. (2012): *Fejlesztéspolitika a demográfia szorításában: a zsugorodó térségek és városok problematikája*. Jegyzet. Líceum Kiadó, Eger, p. 230. (ISBN 978-963-9894-96-9)
- Menger, C. (1883): *Investigations into the method of the Social Sciences, with Special Reference to Economics*. New York University Press, New York.
- Nash, J. C. (1950): Equilibrium points in N-person games. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 36, 1, pp. 48-49.
- Nash, J. C. (1951): Non-Cooperative Games. *The Annals of Mathematics*, 54, 2, pp. 286-295.
- Nash, J. C. (1953): Two-Person Cooperative Games. *Econometrica*, 21, 1, pp. 128-140.
- North, D. (1991): *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge.
- North, D. (1994) Economic Performance through Time. *American Economic Review*, 84, 3, pp. 360-362.
- North, D. (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press, Princeton.
- Ostrom, E. (1999): Institutional Rational Choice: An Assessment of the Institutional Analysis and Development Framework. In Sabatier, P. A. (ed.): *Theories of the Policy Process*. Westview Press, Boulder.
- Ostrom, E. (2005): *Understanding Institutional Diversity*. Princeton University Press, Princeton.

-
- Porter, M. E. (2006): *Verseny-stratégia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Schmoller, G. (1900): Principes d'économie politique. *Giard et Brière*, Paris, 1, pp. 123-156.
- Schumpeter, J. A. (1942): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper & Bross, New York.
- Smith, A. (1776): *The Wealth of Nations*. Oxford University Press, Glasgow.
- Thorton, W. T. (1869): *On Labour*. Macmillian, London.
- Vahabu, M. (2004): *The political economy of destructive power*. Edward Elgar Publishing, Massachusetts.
- Veblen, T. (1899): *The Theory of the Laisure Class*. Dover Publications, Mineola, NY.
- Williamson, O. (2000): The new institutional economics: taking stock, lookong ahead. *Journal of Economic Literature*, 38, pp. 595-613.